ڕوونکردنەوە

١ ـ لە ژمارە « ٣٧ » ی گۆڤارەکەماندا وێنەی بەرگی دووەم بەناوی کاك هیوا قادر بڵاوبۆتەوە ، کە لەڕاستیدا هی خوشکی هونەرمەند « نظیرە عبدالله » یە ، داوای لێبووردن دەخوازین .

٢ ـ لە ژمارە « ٣٦ » ی گۆڤارەکەماندا ، چەند هەڵەیەکی چاپ کەوتبوونە نێو بابەتەکەی مامۆستا جەلال تەقی ، کە بەناونیشانی « ئاسمانی پڕ لە نهێنی » بوو ، لە لاپەڕە « ٨١ ـ ٩٢ » دا بڵاوبیبووەوە ، وە بۆ ئەوەی خوێنەرە ئازیزەکانمان چاکتر لە ناوەڕۆکی بابەتەکە حاڵیبین وامان بەچاك زانی دەقی ئەو هەڵانەی چاپ دووبارە بڵاوبکەینەوە کەوا لەخوارەوە دەستنیشانمان کردوون ..

لاپەڕە	ستوون	دێڕ	هەڵە	ڕاست
٨٧	١	٨	٣٩٢٦٠	٣,٢٦٠
٨٧	١	١٠	١٩٣	١,٣٠
٨٧	١	١١	٤٩٢٣	٤,٢٣
٨٧	١	٢٣	٢٩٩٩٧٣٩٥=٩٤٠X٤٩٢٣	٣٩٩٩٧,٥ = ٩٤٠X٤,٢٣
٨٧	٢	٣٢	٣٩٢٦	٣,٢٦
٨٨	١	٢	٤٩٢٣	٤,٢٣
٨٨	١	٣	٣٩٩٩٧٣٩٥	٣٩٩٩٧,٥
٨٩	٢	٢٠	١...	١ ... ... ٨/
٨٩	٢	٢٣	١... ...	١٠٠ ... .../١
٩٠	١	١٠	١٩٦٧	١,٦٧
٩٠	١	١٩	١٩٨٦	١,٨٦
٩٠	١	٢٣	١٨٩٦	١٨,٦
٩٠	١	٣٢	٤٩١٧	٣,١٧
٩٠	٢	١٥	٣,٦٩	٣١٦٩٠

زانیاری

ئینسکلۆپیدیا

(بەشی یەکەم)

« A man may know the world without Leaving his own home »

(Lao-tzo) (دەشێت کە مرۆڤ لە جیهان بگات بەبێ ئەوەی کە لە ماڵی خۆشیان دوور بکەوێتەوە) (لاوتزۆ) ئا بەم چەند وتە نایابە (ئەتڵەسی جیهانی نموونەیی ڕاند مەکناڵی Rand Mcnally-Standard World Atlas دەستپێدەکات و کۆتایی‌دێت ، واتا مەرج نی‌یە مرۆڤ هەر بە گەشت و گەڕان لە جیهان بگات ، بەڵکو دەشێت بە ڕێگەی کتێب و فەرهەنگ و سینەماو تەلەفیزیۆن .. هتد گەلێك شت دەربارەی نهێنی یەکانی جیهان بزانێت .

١ ـ ئینسکلۆپیدیا لە مێژوودا[1] :

مانای ئینسکلۆپیدیا واتا بازنەی زانستی‌یەکان

(الموسوعة = دائرة معارف = Encyclopaedia encyclopedia+ The circle of knowledyes) فەرهەنگێکی فراوان دەگرێتەوە ، زیاتر لە دوو هەزار ساڵ دەبێت کە ئینسکلۆپیدیا وەکو کورتەیەکی (مختصر) زانستی بە شێوەیەکی ئەوتۆ هەبووە کە خوێنەران بتوانن تێی بگەن . وشەی (زاراوەی) ئینسکلۆپیدیا بنچینەیەکی گریکی (Greek = ئ‌غریقي) هەیە بەم جۆرە

ـسۆپیدیا لە مێژوودا

گۆڕین و ئامادەکردنی
کەمال جەلال غەریب

ـووسراوە . (Enkyklopaidia) کە لەوکاتەدا مانای (بازنەیەك یان ـژێمێك یان پرۆژەیەکی تەواوی بۆ فێربوون) گرتۆتەوە . واتا بە مانای ڕۆشنبیری‌یەکی تەواو ، یان هەر دانراوێك (کتێبێك) لە لاپەڕەی یەکەمەوە بۆ دوا لاپەڕە ڕاستی‌ی ئەوتۆی تێدابێت کە ـە مەودای بازنەی زانیاریی مرۆڤدابێت . بۆ نموونە : لە

هەندێك ئینسکلۆپیدیادا باسێکی دوورو درێژ دەربارەی وڵاتی مەکسیك هەیە رابیلە[2] بۆ یەکەم جار ئەم زاراوەیەی لە زمانی فەرەنسیدا لە کتێبی پانتاگرویل (Pantagruel) دا ، ساڵی ١٥٣٢ لە بەندی (٢٠) هەمدا بەکارهێناوە . پاوڵ سکالیچ (Paul Scalich) کە نووسەرێك و دانەرێکی ئەڵمانی‌بووە ، یەکەم کەس بووە کە ئەم وشەیەی کردووە بە نازناوێك بۆ کتێبەکەی کە لە ساڵی ١٥٥٩ دا بڵاوی کردۆتەوە . ئەو چەندەها کتێبانەی کە بەر لەم وەختەدا بڵاوکراونەتەوە ناوێکی خەیاڵییان لێ نراوە وەکوو ناوی باغچەی خۆشی‌یەکان (حدیقة الأفراح = Garden of Delights) یان بە شێوەیەکی ساکار ناوی فەرهەنگیان (قاموس = معجم Dictionary)[3] لێنراوە ، بەڵام لە ڕاستیدا ئەوانە ئینسکلۆپیدیابوون . بەکارهێنانی وشەی ئینسکلۆپیدیا لە لایەن پێشەنگ (رائد Pioneer) پاوڵ سکالیچەوە ، ئەوساکە ، جێی ڕەزامەندی گشتی نەبووە . هەتاوەکو (دێنیس دیدرۆ = Denis Diderot)[4] لە ئینسکلۆپیدیا فەرەنسی‌یە مێژوویی‌یەکەیدا کردی بە وشەیەکی باو ، هەرچەندە کە ئەوساکە وشەی (سایکلۆپیدیا = Cyclopaedia) لەجیاتی ئینسکلۆپیدیا باوبووە ، تەنانەت هەتاوەکو ئیمڕۆش ئینسکلۆپیدیای تازە ، واتا هی ئەم سەردەمە ، هەر بە هەڵە پێی دەوترێت فەرهەنگ . بەڵام دەبێت ئەوەش بزانین کە هیچ فەرهەنگێکی باشیش پێی نەوتراوە ئینسکلۆپیدیا . مانای وشەی ئینسکلۆپیدیا لە ماوەی مێژووە دوورو درێژەکەیدا هەتا ڕادەیەکی زۆر گۆڕانی بەسەردا هاتووە ، بەڵام ئیمڕۆ زۆربەی زۆری خەڵکی وایان بە خەیاڵدا دێت کە ئینسکلۆپیدیا بریتی‌بێت لە کتێبێکی (یان چەند کتێبێکی) چەندینە بەرگی ئەوتۆ کە کورتەیەکی بە سوودی دەربارەی هەموو جۆرەکانی زانست (یان لقێکی زانست) تێدا بێت ← نەخشە (خریطة = Map) و پێرستی (فهرست = index) دوورو درێژو چەندەها پاشکۆی (ملاحق = adjuncts) وەکوو لیستەی ناوی سەرچاوەی کتێبەکان = بیبلیۆگرافی (بیبلوغرافی = bibliography) و ڕاڤە (شرح) و وێنەی ڕوونکەرەوە (صور توضیحیة = illustrations) و وێنەی هێلکاری (رسم تخطیطی = diagram) و لیستەی کورتەی

(مختصرات = abbbreviations) دەربڕینە (تعابیر) بیانی یەکان و فەرهەنگی جوغرافیا (معجم جغرافي = Gazetteer) یان (Geog-raphical dictionary) .. هتد تێدا بێت .

هەروەها وای چاوەڕوان لێدەکرێت کە مێژووی ژیانی مرۆڤە بە ناوبانگەکانی سەردەمە کۆن و تازەکانیشی تێدا بێت و ناوەرۆکەکەی (محتويات = متن) بە پێی پیتی ئەلف و بێی (ابجدياً = Alphabetically) ئەو زمانە تایبەتی یە ڕیزکرابن و لە لایەن چەند زانایەکەوە دانرابێت و لە لایەن دەستەیەکی شارەزاو ڕۆشنبیرو زاناشەوە چاپکرابێت . لە گەڵ ئەوەشدا هیچ کامێك لەم ئینسکلۆپیدیایانە هیچ بەشێك لە بەشەکانیان بە تێپەڕبوونی کات وەکو خۆیان نەماونەتەوە ، ئینسکلۆپیدیا بە گەلێك قەبارە هەیە . بۆ نموونە بەرگێکی (جزء) تەنها (٢٠٠) لاپەڕەیی وە کە دەشێت لە لایەن یەك کەسەوە دانرابێت بۆ قەبارەیەکی مەزنی وەکوو (١٠٠) بەرگی یان زیاتر . پلەی (ڕادەی) ئەو زانستی یەش کە بڕیار دەدرێت تیایدا بێت بە پێی وەخت و جۆری ئەو وڵاتە دەگۆڕێت کە تیایدا ئینسکلۆپیدیاکە چاپ دەکرێت و بڵاودەکرێتەوە . چەندەها ئینسکلۆپیدیا هەن کە ڕاڤەو ئەتڵەس (أطلس = مصور جغرافي Atlas) واتا کۆمەڵە نەخشەی جوغرفیای بەرگ تێگیراو لیستەی ناوی سەرچاوەی کتێبەکانیان تێدانیە . بۆ ماوەیەکی دوورو درێژیش باوەڕوابوو کە نابێت ئینسکلۆپیدیا ناوو مێژووی ژیانی مرۆڤە بەناوبانگەکانی تێدابێت . تەنانەت پێرستیش (فهرست) لەم

دوایی یەدا خراوەتە سەر ئینسکلۆپیدیا . دەتوانین بڵێین کە زوربەی ئینسکلۆپیدیا کۆنەکان سوودێکی ئەوتۆیان نەبووە . بەمانا کۆنەکەیدا وشەی ئینسکلۆپیدیا وای لێ چاوەڕوان دەکرێت کە نەوەك هەر ئەوئینسکلۆپیدیا گەورە کۆن و تازانە بگرێتەوە بەڵکو هەموو ئەو کارانەی (بەرهەمانەی) کە پێویست بەوە دەکات لەسەر هەموو بابەتێك ، یان چەند کۆمەڵە بابەتێك زانستی یەکی باش کۆبکەنەوەو ڕێکیان بخەن : ئەمە ئەو فەرهەنگە بچووکانەش دەگرێتەوە کە تایبەتین بە فەلسەفەو مێژووەوە ، جگە لە کتێبی وەکوو ساڵنامەی جیهانی (التقويم العالمي = The World Almanac)(٥) کە لە ڕاستیدا جۆرێکە لە ئینسکلۆپیدیاو لێشاوێکی زانستی تێدایە . هەروەها جیاوازیشە لە ساڵنامە (تقويم = Calendar) یان کتێبی ساڵانە (الكتاب السنوي = الحولية year book) کە بریتییە لە کتێبێك یان نامیلکەیەك ساڵانە بڵاودەکرێتەوەو زانستی و هەڵژماریی (إحصائيات) دەربارەی ئەو ساڵە تێدایە چونکە ساڵنامە یان کتێبی ساڵانە تەنها ئەو ڕووداوانەی تێدا تۆمارکراوە کە تازەن، جگە لەوەی ناوبەناو دەردەکرێت ، بە پێچەوانەی ئینسکلۆپیدیاوە کە دەشێت ڕووداوی ئەوتۆشی تێدابێت کە لە دێرزەمانەوە هاتوون سەرەڕای ئەوەش کە بەشێوەی یەکەیەکی (وحدة) تەواودەردەکرێت ، واتا بڵاودەکرێتەوە . دەتوانین بڵێین کە کورتەی مەبەست و مێژووی ئینسکلۆپیدیا ، بە شێوەیەکی سەرەکی ڕابەرێکە بۆ مێژووی گەشەکردنی زانیاریی ، چونکە ئینسکلۆپیدیاکان وەکوو نیشانەی سەرەڕێ (ڕێنما) وان ئەو زانیارییانەمان بۆ دەستنیشان دەکەن کە لە کاتی چاپکردن و بڵاوکردنەوەیاندا باون ، زۆرماڵ و نووسینگە (مكتب) هەن کە هیچ جۆرە ئینسکلۆپیدیایەکیان تێدانیە و کەمێکیش هەن کە لە ئینسکلۆپیدیایەك زیاتریان تێدابێت .

بەلام لەگەڵ ئەوەشدا دەتوانین بڵێین کە بەر لە (٢٠٠٠) ساڵەوە هەتا ئێستا نزیکەی (٢٠٠٠) ئینسکلۆپیدیا لە وڵاتە جیاوازەکانی جیهاندا دانراون و بڵاوکراونەتەوەو هەندێکیش لەمانە چەندەها جار سەرلەنوێ لە چاپدراونەتەوەو هیچ کتێبخانەیەکی گشتیش نیە کە دانەیەکی لە هەریەکێك لەمانە تێدابێت ، ئەگەر ڕێك بکەوتبایەو هەموو ئەو ئینسکلۆپیدیایانەی

کە هەتا ئێستا چاپکراون بەڕیز لە تەنیشت یەکتری یەوە دابنرابانایە ئەوا لە ڕەفەیەکی ئەوتۆدا جێگەیان دەبووە کە نزیکەی (٢) میل درێژبێت ، بەلام هەموشیان پێویستی یان بە پاراستن هەیە ، تەنانەت ئەوانەشیان کە مۆدێلەکانیان کۆنە ، چونکە ئەمانەش گەلێك وتارو باسی ئەوتۆیان تێدایە کە لەلایەن ژمارەیەکی زۆر لە پێشەواو زانایانەوە نووسراون . ئەم بەندە بەم جۆرەی خوارەوە کورت دەکەینەوە .

١ ـ نەژادی (بنچینەی) ئینسکلۆپیدیاکان .

٢ ـ ئینسکلۆپیدیاکان بەشێوەیەکی گشتی : ڕۆڵی (دەوری) ئینسکلۆپیدیاکان ، چاپکردن و بڵاوکردنەوەیان .

٣ ـ جۆرەکانی ئینسکلۆپیدیا : ئینسکلۆپیدیا گشتی‌یەکان ، فەرهەنگە ئینسکلۆپیدیایی‌کان، ئینسکلۆپیدیای تازە ، ئینسکلۆپیدیا بۆ مەبەستی تایبەتی ، ئینسکلۆپیدیای مندالان ، ئینسکلۆپیدیا پسپۆری‌یەکان ، ئینسکلۆپیدیای وڵاتان و ناوچەکان .

٤ ـ مێژووی ئینسکلۆپیدیا : ئینسکلۆپیدیا لە خۆرئاوادا ، ئینسکلۆپیدیا لە خۆرهەلاتدا ، مەبەست و کاری ئینسکلۆپیدیاکان .

١ ـ نەژادو سروشتی ئینسکلۆپیدیاکان :

ئاوێنەی مەزنتر (المرآة العظمی Speculum majus) واتا (The Greater mirror) کە لە ساڵی ١٢٤٤ زاییندا تەواوبووە یەکێکە لە گرنگترینی هەموو ئینسکلۆپیدیاکان ، دانەرەکەی سورە لەسەر ئەوەی کە نەك هەردەبێت ئەم بەرهەمە بخوێنرێت بەڵکو دەبێت ئەو بیروڕایەشی کە تیایەتی بنرێتە دڵەوەو خەڵکی لەسەری برۆن . بەپێی مانای دووەمی وشەی ئاوێنە (mirror = speculum) دانەرەکە ئەوە دەردەخات کە جیهان چی‌یەو دەبێ چۆن بێت . بەشداربوونی ئینسکلۆپیدیا ، بە شێوەیەکی گرنگ لە پێشخستنی ئادەمیزاددا لە مێژووە . درێژەکەی مرۆڤدا هەمیشە دووبارە دەبێتەوە ، فەیلەسوف (ڕامۆن = Ramon) وای دادەنێت کە ئینسکلۆپیدیاکانی سەدەی (١٣) هەم پێکەوە لە گەڵ زمان (اللغة = Language) و ڕێزماندا (قواعد اللغة = Grammars) چەند هۆیەکن بۆ گەڕان بە شوێن ڕاستیدا . دۆمنیکۆ باندینی Domenico Bandini کە مرۆڤ دۆستێکی (إنساني = humane) ئیتاڵی‌بووە پرۆژەی بەرهەمی (سەرچاوەی ئەو ڕاستی‌یانەی کە لە جیهاندا شایانی باسن = مصدر الحقائق التي تستحق الذكر في العالم = the source of noteworthy facts of the universe) لە سەرەتای سەدەی پانزەهەمدا داناوە ، بۆ ئەوەی کە زانستێکی تەواو لە هەموو مەوزعێکدا پێشکەش بەوکەسانە بکات کە خوێندەوارن بەلام کتێبیان نیە بۆ خوێندنەوە ، هەروەها وانەی (درس) ڕۆشنبیری‌یانەی ئەوتۆیان بداتێ کە سوودی لێوەربگرن لە ژیانیاندا .

ساموئیل تایلەر کۆلریج = Samuel Taylor Coleridge[1] لە کتێبی (نامەیەکی سەرەتایی لە سەر بەرنامە) دا Preliminary treatise on method کە لە ساڵی ١٨١٧ دا دایناوە وتویەتی کەوا : گرنگترین مەبەست لە دانانی ئەو ئینسکلۆپیدیای میترۆپۆلیتانایەی Encyclopaedia-Metropolitana کە پێشنیاری کردووە دابنرێت ئەوەیە کە هونەرو زانیاری‌یەکانی بەشێوەیەکی فەلسەفی چوون یەك تێدا پیشان بدرێن ، فەلسەفە بە یەکگرتوویی لە گەڵ ڕەفتاردا بە خەڵکی بگەیەنرێت و ڕەفتار بە ئاینی لە دڵدا چەسپیو بە هێز بکرێت) هەروەها دەڵێت کەوا دەیەوێت بە ڕێگەیەکی بەرنامەدار (زانستی پاك و بێگەردی کۆن بەرەو دوا ڕۆژ بگوێزرێتەوە بۆ پێشخستنی مرۆڤ) و کۆمەڵ بۆ بڵاو کردنەوەی زانستی بەسوود ، وەکوو لە ئینسکلۆپیدیای پێنیدا (Penny Cyclopaedia) دا لە ساڵی ١٨٣٤ ـ ١٨٤٣ دا دەرخراوە ، زۆربەی ئینسکلۆپیدیاکان هەوڵی ئەوە دەدەن کە چەند ڕژێمێکی زانستی پێك بهێنن ، جگە لەوەی دەیانەوێت هەوڵ بدەن بۆ ئەوەی کە باسێکی گشتی دەربارەی هەموو لقە گەورەکانی زانستی پێشکەش بکەن ، هەروەها یارمەتی مرۆڤ بدەن لە پێکهێنانی بیرو ڕای وردو تەواوو لە دەست نیشانکردنی باشترین سەرچاوەی زانیاریدا لە کتێبی .

لە کتێبی (لقەکانی زانستی) دا (on the disciplines) کە لە ساڵی ١٥٣١ دا دانراوە ، مرۆڤ دۆستی ئیسپانی جوان لویس ڤایڤیس Juan luis vives ڕۆڵی ئینسکلۆپیدیای ڕوون کردۆتەوە لە گەڕان بە شوێن ڕاستیدا . هەروەها لە ئەڵمانیادا لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا واچاوەڕوان دەکرا کە ئینسکلۆپیدیا

زانستی‌یەکی ڕاستو پێویست پێشکەش بە کۆمەڵ بکات ، بەلاّم بە نرخ‌ترین. هەوڵو تەقەللا ئەوەبوو کە لە لایەن ئەلیکساندەر ئەچیسۆنەوە = Alexander- Aitchison دراوەو واچاوەڕوان کراوە کەوا سوودی ئەو ئینسکلۆپیدیایەی کە بە ناوی ئینسکلۆپیدیای پێرثینسەوە Encyclopaedia Perthenis بووو لە ساڵی ١٧٩٦ ـ ١٨٠٦ دا داینابوو جێگەی سوودی هەموو ئەو کتێبە ئینگلیزیانە بگرێتەوە کە لەو سەردەمەدا بە سەرچاوە (مصادر reference) دادەنران . هەموو ئەم بیرو ڕایانە دەنگدانەوەیەکی (صدیٰ) دووری ئەو بیرو ـ ڕا گریکی‌یانەن کە لە فەیلەسوف ئیفلاتۆنەوە Platon[٧] داکەوتوون ، ئیفلاتۆن دەڵێت : (بۆ ئەوەی باشتر بیر بکەیتەوە ، واباشە کە هەموو شتێك بزانیت) یان لە هەڵوێستی ڕۆمانی‌یەکانیشەوە (Roman) کە ئامۆژگاریی مرۆڤیان دەکرد بۆ ئەوەی هەموو جۆرە زانستێکی بەسوود بۆ خۆی وەربگرێت بۆ ئەوەی کە بتوانێت پێویستی سەرشانی خۆی لە ژیاندا بە تەواوەتی جێبەجێ بکات . چەمەکی ئێستا دەربارەی ئینسکلۆپیدیا وەکوو خاڵێکی سەرەکی دەست‌پێ‌کردن کە لێیەوە یەکێك بتوانێت دەست بە ئیش بکات لە گەشتێکی دۆزینەوەدا ، یان وەکوو خاڵێك سەرچاوەیەکی بنەڕەتی ئەوتۆ کە یەکێك هەمیشە باوەڕی پێ بکات . کەمێك لە دوو سەد ساڵ زیاترە کە شێوەی پەخشان (نثر = Prose) بە زۆری وەکوو هۆیەك یان ڕێگەیەك بۆ نواندنی بەندەکانی ئینسکلۆپیدیا جێگەی ڕەزامەندی بووە ، لە گەڵ ئەوەشدا وێنەی جیهان (صورة العالم = The image of world) ی ساڵی ١٢٤٦ کە هەندێك کەس دەیگەڕێننەوە بۆ گاوتیر دی میتز = Gautier de metz کە قەشەیەکی فەرەنسی شاعیربووەو هەندێك کەسی تریش بۆ پیاوە ئاینی (لاهوتی) یە فەلەمەمەنگی‌یەکان Flemish[٨] گۆسووین = Gossouin کە بە بەیتە شیعری هەشت بڕگەیی فەرەنسی نووسراوەو جین دی ماگنۆن = Jean de magnon جیهانی زانیاری‌یە (Science Verselle) ناتەواوەکەی لە ساڵی ١٦٦٣ دا داناوە کە لە دوو هەزار بەیت شیعری داستانی (ملحمي = Heroic) پێکهاتووە . تەنانەت وەکوو لە دواییدا لە ساڵی ١٧٨٢ دا شاعیری فەرەنسی ئەندری دی چینیر Andr'e de chenier بنیاتی نابوو کە ئینسکلۆپیدیاکەی دیدرۆ Diderot's Encyclopedia بە شیعر کورت بکاتەوە . هەروەها ئەوەش جێی ڕەزامەندی بووە کە ئینسکلۆپیدیا ڕێگەیەکی واقعی بگرێتە بەر هەتاوەکوو نووسەری لاتینی مارتیانەس ـ کاپیلا = Martianus capella کتێبێکی لە ساڵی (٤١٠ ـ ٤٢٩) زاییندا دانا لەم کتێبەدا مارتیانەس وای داناوە کە حەوت دەستە خوشکەکەی (إشبينة العروس bride maids) بووکەکە حەوت هونەرە بیرۆکەیی‌یەکان (الفنون النظرية = Liberal arts) دەنوێنن ئەگەر لێرەدا یاسای زمان (فقه اللغة Philology) بە بووکەکە دابنێین .. هەر لە سەر ئەم شێوازە (دۆمنیکۆ باندینی) لە سەر شەرەفی برینەکانی مەسیح (کوری مریەم) ئینسکلۆپیدیاکەی خۆی کردووە بە (٥) بەشەوە کەچی ئەلفونسۆ دی لاتۆر = Alfonso de latorre لە کتێبەکەیدا (خەیاڵێکی زۆر خۆش Delightful Vision کە لە ساڵی ١٤٣٥ دا دایناوە شێوازێکی (ڕێگەیەکی) نیشانەیی (رمزي) گرتۆتە بەر بەوەی کە منداڵێك دەرس لە ریزە کیژۆڵەیەك وەردەگرێت ناویان : زانیاریی زمان (قواعد اللغة = Grammar) و زانیاریی لۆجیك (علم المنطق = Logic) و زانیاریی جوانکاریی‌و ڕەوانبێژیی (علم البيانو البلاغة = Rhetoric) .. هتد . مێژووی ئینسکلۆپیدیایەك ، کە بە پێی پیتی ئەبجەدی ڕێك خرابێت لە هەزار ساڵ کەمترنی‌یە . زوربەی ئەو ئینسکلۆپیدیایانەی کە پێش داهاتنی ئامرازی چاپ‌کردن لە ئەوروپادا بلاوکراونەتەوە ، بە شێوەیەکی ڕژێمی (کلاسیکی) ڕێك‌خراون ، دانەرە (نووسەرە) کۆنەکانی ئینسکلۆپیدیا ڕازین بە وتەکەی (ساموئێل تایلەر کۆلریج) کە لەوەپێش باسمان‌کرد . ئێستاکە چەندەها لەو ئینسکلۆپیدیایانە ماون کە بە شێوەی کلاسیکی کۆن ڕێکخراون ، هەتا ئێستا هیچ جۆرە ڕێکەوتنێك لە سەر چونێتی ڕێکخستنی پێرستەکانی (محتويات = فهرست = Index) ئینسکلۆپیدیا نەبووە . لەسەردەمی ڕومانی‌یەکاندا بەر لە دانانی ئینسکلۆپیدیادا ڕێبازی Approach کرداریی (عملي) یان گرتبووەبەر . لە پێشدا بابەتی وەکوو ئەستێرەوانی (علم الفلك = Astronomy) و جوغرافیا = Geography ، ئنجا هونەرەجوانەکان (الفنون الجميلة = Fine arts) . لە گەڵ ئەوەشدا نووسەرو لێپرسراوی دەوڵەتی ڕۆمانی

کاسیۆ دۆرەس = Cassiodorus[9] لە کتێبی (خوێندنگەکانی = بەرنامەکانی فێرکردنی = یاساو بیرو باوەڕەکانی = سەدەی ١٦ هەم) دا لە پێشدا بە ئینجیل (الکتاب المقدس = Scripture) و کڵێسە ، ئنجا تەنها بە کورتی باسی ئەو جۆرە بابەتانەی وەکوو ژمێرە (حساب = Arithmetic) و ئەندازەی (هندسة = Geometry) کردووە . سانت ئیزۆدۆری ئیشبیلی[10] = St. Isiodore of Seville) کە بە بیرو باوەڕێکی کلاسیکی پەروەردەبووبوو لە سەدەی دوای ئەم سەدەیەدا هاو ـ سەنگی‌یەکی هێنایە ئاراوە لەو بەرهەمەیدا کە بە ناوی (بیست کتێب لەسەر زانیاریی بنچینەو مێژووی وشە) وە واتا (ئتیمولوجیا = Etymologiae = Etymology) بووە لە پێشدا گرنگی بە هونەرە بیرۆکەیی‌یەکان (الفنون الفکریة = Liberal arts) و پزیشکێتی (الطب = Medicine) داوە ، ئنجا لە دواییدا بە کتێبی پیرۆزی (الکتاب المقدس = bible) مەسیحی‌یەکان بەلام هێشتا ئەم بابەتانە هەر لە پێش بابەتی وەکوو کشتوکاڵو جەنگو کەشتی‌یەوانی (الملاحة = Navigation) و کەلوپەلەوە دێن ، کۆنترین ئینسکلۆپیدیای عەرەبی کە تۆمارکرابێت ئەوەبوو کە لە لایەن پیاوێکی ئاینی‌و مێژووناسەوە ئیبن قوتەیبەوە (إبن قتیبة[11] = ibn Qutayba) دانراوە ، ناوی سەرچاوەی دەنگوباس (عیون الأخبار) بووە . لێرەدا ئیبن قوتەیبە لەسەر ڕێبازێکی تەواو جیاواز ڕۆشتووە ، بە بابەتی هێزو جەنگو پیاوچاکی دەستی پێکردووەو بە خواردەمەنی‌و ئافرەت کۆتایی پێ هێناوە . دوای ئەوە ئینسکلۆپیدیایەکی‌تر هاتووە کە لە ساڵی (٩٧٥ ـ ٩٩٧) دا لە لایەن زاناو لێپرسراوی دەوڵەت ئەلخوارزمی[12] = Al-khwarizmi یەوە دانراوە لەپێشدا بەبابەتی کۆمەڵەی یاساکان Jurisprudence و فەلسەفەی ئاینی (الفلسفة الدینیة = Scholastic philosophy) دەستی پێکردووە . ئنجا گرنگترین بابەتی پزیشکی‌و ئەندازەو میکانیکی (المیکانیکا = Mechanics) خستۆتە کۆمەڵەی پلەی دووەمەوە بە ناوی (زانستی بیانی) یەوە . نموونەش بۆ ڕێبازی گشتی لە پۆلێن کردنی (تصنیف = Classification) ، لەسەدە ناوەڕاستەکاندا (العصور الوسطی = Middle ages) (ئاوێنە مەزنترەکەی) ڤینسێنتی بیوڤیاسی = Vincent of Beauvias بووە کە بە سێ برگە ڕێکخراوە : ـ سروشت (الطبیعة = Nature) : ـ خودا ، ئافەریدەکردن (خلق = Creation) مرۆڤ ، ئایینی یان بیرو باوەڕ (مذهبی = عقائدی = Doctrinale) : زمان (لغة) و خوو ڕەوشت (الأخلاق = Ethics) و پیشە (مهنة = Craft) و پزیشکێتی‌و مێژوو (تأریخ = Historiale) وەکوو مێژووی جیهان ، لە گەڵ ئەوەشدا دانەرەکانی ئینسکلۆپیدیا (الموسوعیون = Encyclopedist) هەر دوو دڵبوون لە چۆنێتی دوابەداو هێنانی (تتابع) مەوزوعەکاندا (بابەتەکاندا) .

هەرچەند ئەوانەی کە بە بابەتی ئایینی دەستیان پێکردووە ژمارەیان زۆرە ، بەلام هەر ئەوانەش‌بوون کە یەکەم کەس بوون لە دانانی خاڵی کرداریدا = Practical topics . لێرەدا خاڵێکی گۆڕان (نقطة تحول) هاتۆتە ئاراوە ، ئەویش بە پرۆژە (نەخشە) ناتەواوەکەی فرنسیس باکۆن[13] Francis pacon بوو کە بە ناوی چاکردنی مەزنەوە (الاصلاح العظیم = Great instauration) بووەو لە ساڵی ١٩٢٠ دا ، لەم کتێبەدا باکۆن خۆی دوور خستۆتەوە لەو دەمەقاڵێیە بێکۆتایی‌یەی کە لەو سەردەمەدا هەبووەو پرۆگرامێکی سێ برگەیی (لیستەیی) داناوە وەکوو ئێستا باسی دەکەین : ـ

١ ـ سروشتی دەرەکی (الطبیعة الخارجیة = External Natue کە ئەمەش بابەتی وەکوو ئەستێرەوانی‌وکەشەوانی . (علم الأنواء الجویة = Meteorogy) و جوغرافیاو جۆرەکانی مەعدەنەکان (المعادن = Minerals) و سەوزەوات (خضروات = Vegetables) وگیاندارەکان (الحیوانات = Animals) دەگرێتەوە .

٢ ـ مرۆڤ (الانسان = Man) کە ئەم بابەتانە دەگرێتەوە : توێکاریی (التشریح = Anatomy) ، زانیاریی فرمان (علم الوظائف = الفسلجة = Physiology) ، پەیکەر (هیکل = Structure) ، هێز (القوة = Power) و کارەکان (الافعال = Actions) .

٣ ـ کاری مرۆڤ بەسەر سروشتدا : (Man's action on nature) ئەمەش ئەم بابەتانە دەگرێتەوە : پزیشکێتی ، کیمیا ، (الکیمیاء = Chemistry) هونەرەبینایی‌یەکان «الفنون البصریة = Visual arts) ، هەستەکان (الحواس = Senses) ، سۆز (العاطفة = Emotion) ، هێزە بیری‌یەکان واتا بەهرەکان

(القوى الفكرية أو الملكات العقلية = Faculties) ، هونەری بیناکردن (فنّ العمارة = Architecture) گواستنەوە (نقل = Transport) چاپکردن (طباعة = Printing) کشتوکاڵ (زراعة = agriculture) کەشتیەوانی و ژمێرەو گەلێك بابەتی‌تر . باکۆن لەم پرۆژەیەدا زیاتر لە ڕێکخستنێکی (ڕیزکردنێکی) زانیاری‌یانەو پەسندیی بۆ ناوەرۆکەکانی ئینسکلۆپیدیا هێناوەتە دی‌و ئەوەی زامن کردووە کە دانەری ئینسکلۆپیدیا پێویستە زانیاری‌یەکی تەواوی پوختەی دەربارەی مەودای (مدى) زانستیی مرۆڤ هەبێت کە ئەمەش دەشێت وەکوو لیستەیەك بۆ پیاچوونەوە بەکار بهێنرێت (قائمة للمراجعة = check list) بۆ ئەوەی کە هەموو مەیانەکانی بیرو کۆشش‌و هەوڵ‌و تەقەللای مرۆڤ فەرامۆش نەکرێن . بەم جۆرەو بە بیروڕایەکی قووڵەوە (باکۆن) سەنەدی سەروتاری (مقال إفتتاحي = Leading article) ئینسکلۆپیدیا نووسەرەکانی گۆڕی ، تەنانەت دوای (١٢٠) ساڵ لەم مێژووەوە ، زانا (دیدرۆ) لە بڵاوکراوە سەرەتاییەکەی (نشرة أولية = prospectus) ئینسکلۆپیدیاکەیدا لە ساڵی ١٧٥٠ دا قەرزارباریی‌و سوپاسی خۆی بەرامبەر بە (باکۆن) پیشان داوە ، چونکە هەموو ئەو ئینسکلۆپیدیایانەی کە لە دوای ئەوەوە دەرچوون لە لایەن پرۆژەکەی (دیدرۆ) وە کاریان تێ‌کراوەو تەنانەت هەتا ئێستاش ڕابەریی‌و ڕێنمایی (توجیه = Guidance) باکۆن هەردەوری خۆی دەبینێت .

(کۆلریج) کە لە لایەن پرۆژەکەی باکۆنەوە زۆرکاری تێ‌کرابوو لە ساڵی ١٨١٧ دا خشتەی (جدول) ڕێکخستنێکی جیاوازی تری بۆ ئینسکلۆپیدیای مێترۆپۆلیتانا دانا کە لە پێنج بابەتی سەرەکی پێکهاتبوو : ـ زانیاریی‌یە پەتی‌یەکان (العلوم الصرفة = PureSciences) شێوەیی یان سەرەکی Formal ، یاسای زمان (فقه اللغة = Philology) و زانیاریی ڕەوانبێژی (علم المنطق = Logic) و بیرکاریی (الریاضیات = Mathematics) و زانیاریی‌یە ڕاستەقینەکان (العلوم الحقیقیة = Real sciences) : ـ میتافیزیك (میتافیزیقا = Metaphysics)[١١] و زانیاریی خووڕەوشت (علم الأخلاق = Morals) و زانیاریی ئاینی مەسیحی (علم اللاهوت = Theology) ئینجا زانیاریی‌یە تێکەڵ (العلوم المختلطة = mixed) و کارپێ‌کراوەکان = (العلوم التطبیقیة = Applied sciences) ، زانیاریی تێکەڵ وەکوو زانیاریی میکانیك (Mechanics) ، هایدرۆستاتیك (زانیاریی هاوسەنگی‌و پەستانی گازاوەکان = موائع = هایدرۆستاتیکا = Hydrostatics) و زانیاریی ڕەوشتە میکانیکی‌یەکان هەوا (علم الخصائص المیکانیکیة للهواء = Pneumatics) وزانیاریی بینایی (علم البصریات = Optics) و زانیاریی ئەستێرەوانی‌و زانیاریی‌یە کارپێکراوەکان وەکوو زانیاریی تاقیکاریی = Exper-mental Philosophy) و هونەرەجوانەکان‌و هونەرە بەسوودەکان‌و مێژووی سروشتی (التاریخ الطبیعي = Natural history) و (بەکارهێنانی مێژووی سروشتی) کە بەرێگەی مێژووی ژیان (سیرة الحیاة = Biographical) و مێژوویی (تأریخی = Historical) و زانیاریی کات واتا کرۆنۆلۆجی (علم الوقت = Chronology)[١٠] ڕیزکراون . فەرهەنگێکی ئەوتۆ کە هەمەڕەنگە (متنوع = Miscellaneous) بێت‌و بە پێی هونەری فەرهەنگ دانان‌و نەخشەی جوغرافی و فەلسەفی‌و زانیاریی بنەڕەتی وشە (Etmological) دانرابێت . بەشی پێنجەم بریتی‌بووە لە (لیستەی شی‌کردنەوەی سەرچاوەکان = analytical index) هەرچەندە کە شێوازی پۆلێن کردنەکەی (تصنیف = Classificafion) باکۆن لە لایەن بڵاوکەرەکەیەوە (ناشر = Publisher) دەستکاریی کرابووو هەرچەندە کە فەرهەنگەکەش زۆر سەرکەوتوونەبوو ، بەلام ئەو بیرو ڕایانەی کە تیایدا بوون هەمیشە هەرکارێکی باشی بەردەوامیان هەیە . دەتوانین بڵێین کە نزیکەی هەموو ئینسکلۆپیدیاکانی ئیمڕۆ بە پێی پیتی ئەلف‌و بێ ڕیزکراون ، بەلام جۆری پۆلینەکەی (باکۆن) و (کۆلریج) هەتا ئێستاش هەر یارمەتی دانەرەکان دەدەن لە نەخشەکێشانی ئینسکلۆپیدیادا ، ئەویش بەرەچاوکردنی ئەو جۆرە ڕیزکردنەی کە بۆ لقە هەمە جۆرەکانی زانستی دایان ناوە . شێوازی ڕیزکردنی ئەلف‌و بێ‌یی (أبجدي) لە لایەن گریکی واتا یۆنانی = Greek و ڕۆمانی‌یەکانەوە (رومان = Romans) زۆربەباش زانرابوو بەلام ڕۆمانی‌یەکان کەمتر سوودیان لێ وەرگرتبوو .

ئینسکلۆپیدیاکەی (سانت ئیزۆدۆر) پۆلێن کراوبووەو فەرهەنگێکی لەسەر ڕۆشنایی زانیاری بنەڕەت‌و مێژووی وشەو

بە پێی ئەلف بێ ڕیزکراوی لە گەڵدابووە ، فەرهەنگی ئینسکلۆپیدیایی (القاموس الموسوعي = Encyclopedic-Dictionary سەدەی دەهەم یان یانزەهەم کە بە سویداس (suidas) ناسراوبووە یەکەم نموونەی ئەم جۆرە ئیشەبوو کە بەتەواوی بە پێی پیتی ئەلفو بێ ڕێکخرابێت ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کارێکی گرنگی ئەوتۆی نەبووە بەسەر ئەو ئینسکلۆپیدیانەدا کە لە دوای خۆیەوە هاتوون ، هەرچەندە ئەگەر فەرهەنگۆکیشیان (مسرد بالكلمات العسيرة مع شرحها = Glossary) لە گەڵدا بووبێت و بە هەمان دەستوور ڕێکخراون . لە گەڵ ئەوەشدا کتێبەکەی باندینی (Bandini) کە بە ناوی (سەرچاوەی ئەو ڕاستی‌یانەی کە شایانی باسن لە جیهاندا) هەر پۆلین کراوبووەو شێوازی ئەلفو بێی جیاجیا بۆ زیاتر لە چارەکێکی بڕگەکانی (بەندەکانی) بەکارهێنراوە . ئینسکلۆپیدیای نێرگزی (پۆلیانثەسی) تازە = The new polyanthus) کە لە لایەن دۆمنیکۆنانی میرابیللی ئیتالی = Domeniconani mirabelli) یەوە لە ساڵی ١٥٠٢ دا دانراوە لەسەر یەك شێوازی ڕیزکردنی ئەلفو بێیی ڕێکخراوە . ئەمانە چەند نموونەیەکی دەگمەن بوون لە ئینسکلۆپیدیا ، لە گەڵ ئەوەشدا پێشکەوتنی کتوپڕی زانستی ڕاستەقلینە شان‌بەشانی ئەو چەند فەرهەنگە ئینسکلۆپیدیایی‌یانە هاتووە کە دەربارەی زمانی لاتینی دانرابوون و لە سەرەتای سەدەی ١٦ هەمدا دەرکەوتن . ناسراوترینیان زنجیرە بڵاوکراوەیەك کە لە لایەن چاپکەری (طباع = Printer) فەرەنسی (چارلس ئیستینەوە = Charles estienne) چاپکرابوو ، دوا ئینسکلۆپیدیای گەورەی زمانی لاتینی لەسەر شێوازی ئەلفو بێیی ڕێکخراوەو لە ساڵی ١٦٣٠ دا لە لایەن فەیلەسووفو زانای ئایینی (لاهوتی) پرۆتستانتی ئەڵمانی (جۆهان هەنریخ ئەلستید = Johann Hein-rich Alsted) ەوە دانراوە ، هەروەها کتێبی فەرهەنگی مێژوویی مەزن (القاموس التاريخي الكبير = The great historica-Dictionary) کە لە ساڵی ١٦٧٤ دا لە لایەن زاناو قەشەی کاثۆلیکی فەرەنسی ڕۆمانی (لویس مۆریری = Louis mor´eri) یەوە دانراوە کە هەردوو جۆرە ڕێکخستنەکەی : خۆماڵی (بلدي) Vernacular و ئەلفو بێیی ، لە ئینسکلۆپیدیاکەدا پەسندکردووە ، ئەم جۆرە پەسندکردنە لە لایەن فەرهەنگی جیهانی = Universal dictionary سەرکەوتووەوە لە ساڵی ١٦٩٠ دا سەلمێنراوە . ئەم فەرهەنگەش لە لایەن فەرهەنگ دانەری فەرەنسي (ئەنتۆنی فورتیێر) ەوە دانراوە ، دوای ئەوە ناو بەناو هەوڵو کۆششی گرنگ دەدرا بۆ سەلماندنی بیروڕای پەسندکردنی ئینسکلۆپیدیای پۆلین‌کراو . ئەوەبوو لە ساڵی ١٩٣٥ دا ئینسکلۆپیدیای پۆلین کراوی گەورە هاتە کایەوە وەکوو : ئینسکلۆپیدیای فەرەنسی = French Encyclopaedia لە لایەن (ئەناتۆلی مۆتری) یەوە دانراوە . یەکەم ئینسکلۆپیدیای هۆڵەندی = Dutch-encyclopaedia پۆلین‌کراوی ڕژێمی تەواو لە ساڵی ١٩٤٦ ـ ١٩٥٢ داو ئینسکلۆپیدیای ئیسپانی = Spanish-Encyclopaedia لە ساڵی ١٩٥٥ ـ ١٩٦٠ داو ئینسکلۆپیدیای ئۆکسفۆردی بچووك = Oxford junior encyclopedia لە ساڵی ١٩٤٨ ـ ١٩٥٦ دا دانراوە . لە دێر زەمانەوە بڕیار وابوو کە سێ سووچکەیی (ثلاثية = Trivium) واتا (ڕێزمانو ڕەوانبێژیو بەلاغە) و چوارسووچکەیی (رباعية Quadrivium) واتا (ئەندازەو ژمێرەو ئەستێرەوانیو مۆسیقا) دەبێت بەشی سەرەکی بن لە هەموو ئینسکلۆپیدیایەکدا . کاتێك کە (لویس شۆرس) Louis shores بوو بە سەرەکی لیژنەی دانانی (ئینسکلۆپیدیای کۆلابیر = Collier´s encyclop aedia) لە ساڵی ١٩٦٢ دا وتی : (من وای دادەنێم کە ئینسکلۆپیدیا یەکێکە لەو ڕێسا ـ قاعدة ـ گشتی‌یە کەمانەی کە کاردەکەنە سەر پسپۆڕێتیو لەوەدا سوودیان هەیە کە زانستی‌ی ڕێكو پێکمان دەهێننەوەبیر) .

ئەم وتەیەش دەنگدانەوەیەك بوو بۆ بیروڕاکەی چیرۆك نووسی ئینگلیز (ئێچ ـ جي ـ وێڵز = H. G. Wells) کە دەڵێت : (نابێت ئینسکلۆپیدیا تەنها کۆمەڵە وتارێکی هەمەڕەنگەبێت ، بەڵکو کوتِ کردنەوەو ڕوون کردنەوەو دانانێك‌بێت) . زانای کۆمەڵ ناسی (عالم إجتماعي = Sociologist) نەمسایی (ئۆتۆنیورات) لە هەمان ساڵدا پێشنیاری کردووە کەوا (ئەو ئینسکلۆپیدیا جیهانی‌یە تازەیەی کە زانیاری‌یەکانی تێدا یەکخراون لەو سەلکەپیازە دەچێت کە گەڵاکانی دەوری یەکتری‌یان داوەو لە بنکەکەدا یەکیان گرتووە) ئەوسووربوونە (إصرار) تازەیەی کە

ئیمڕۆ لە سەر یەکێتی زانستی (زانیاریی) و پەیوەندی ئالوگۆڕی نێوان لقەکانی زانیاری هەیە ، ئەوە دەردەخات کە ئیمڕۆ ئینسکلۆپیدیا دانەرەکان زۆر ئاگادارن لە ڕۆڵە پەروەردەیی یەکەیانداو لەوەدا کە دەشێت شێوازی ڕێکخستنی ئەلف و بێ یی چوارچێوەی (پەیکەری) پۆلین‌کردن بشارێتەوە ، هەرچەندە کە ئەو چوارچێوەیە بەشێکی تەواوکەرە لە باشترین ئینسکلۆپیدیادا .

سەرچاوەکان : ـ

1 — The new Encyclopaedia Britannica, Volume-6 15 th Edition, Pages. 779-799.

2 — The Hamlyn All-Colour Dictionary. H.E Priest Ley Page 98.

٣ ـ الموسوعة العربية الميسرة /محمد شفيق الغربال/مؤسسة فرانكلين للطباعة والنشر ـ القاهرة ١٩٦٥.

٤ ـ المنجد : معجم عربي ـ عربي في اللغة والأدب والعلوم / الطبعة التاسعة عشرة / الفه الأب لويس معلوف اليسوعي المطبعة الكاثوليكية ـ بيروت ١٩٦٦/ص ١٨٩ ، ١٩٠ قسم الاعلام .

٥ ـ المورد : قاموس إنكليزى ـ عربي AL-MAWRID تأليف منير البعلبكي ـ الطبعة الحادية عشرة / دار العلم للملايين بيروت ١٩٧٧ .

٦ ـ القاموس العصري / عربي ـ إنكليزي تاليف إلياس انطوان اليلس ، الطبعة التاسعة ، المطبعة العصرية ـ القاهرة ١٩٦٢ .

پەراوێزەکان :

١ ـ ئینسکلۆپیدیا : ئەم زاراوەیە لە بنچینەدا فەرەنسی‌یە مانای (بازنەی زانستی‌یەکان) دەگرێتەوە . ئیخا وەکوو خۆی بمێنێتەوە واتا (ئینسکلۆپیدیا) یان‌بکرێت بە (بازنەی زانستی‌یەکان) واتا (دائرة معارف) وەکوو لە عەرەبیدا ، یان لە جیاتی ئەمانە (فەرهەنگی فراوان) یان (کەڵە فەرهەنگ) بەکار بهێنرێت .. من ئەمە ئەخەمە بەردەستی کۆڕی زانیاری کوردو خوێنەرانی بەڕێز بۆ ئەوەی کە یەکێکیانی لێ‌پەسند بکەن‌و لە سەر لاپەڕەی ڕۆژنامەو گۆڤارەکاندا و تووێژی لە سەربکەن .

٢ ـ فرانسوا رابلیە F. rabelais ١٤٩٤ ـ ١٥٥٣ یەکێك بووە لە نووسەرە فەرەنسی‌یە بە نلوبانگەکان . زانیاریی ئایینی (لاهوتی) خوێندووەو بووە بە راهیب ، هەروەها زانیاریی پزیشکیشی (طبّ) خوێندووەو سەردەمێك پزیشك‌بووە ، زۆری حەز لە گەشت‌و گوزار کردووە چی لە فەرەنسا چی لە ئیتالیادا .

سەرچاوە : ١ ـ فەرهەنگی (المنجد ـ الاعلام) لاپەڕە ٢٠٩ .
٢ ـ گۆڤاری (العربي) کوێتی لاپەڕە ١١٤ .

٣ ـ فەرهەنگ (قاموس) [Dictionary = The saurus] : کتێبێکە لیستەی وشەو ماناکانی تێدایە بە هەمان زمان یان بە زمانێکی تر یان زیاتر ، وەکوو : فەرهەنگی خاڵ‌و فەرهەنگی زانیاریی .

تێبینی : جیاوازیی نێوان ئینسکلۆپیدیاو فەرهەنگ (قاموس) لەوەدایە کە ئینسکلۆپیدیا هەر ئەوەنی‌یە کە پێناسەیەك دەربارەی ئەو مەوزوعە پێشکەش بکات ، بەڵکو مێژووی مەوزوعەکەش (باکورتە باسێکیش بێت) و پەیوەندی‌یەکانی بە بابەتەکانی تریشەوە ڕوون دەکاتەوە .

سەرچاوەکان : ١ ـ فەرهەنگی (المنجد ـ الأعلام) لاپەڕە ٤٠٣ ـ ٤٠٤ ٢ ـ الموسوعة العربية الميسرة / لاپەڕە ١٧٨٠ .

٤ ـ دێنیس دیدرۆ Diderot ١٧١٣ ـ ١٧٨٤ : بلیمەت‌و ئینسکلۆپیدیا دانەرو فەیلەسووف‌و ڕەخنەگری ئەدەبی‌و هونەریی‌و چیرۆك‌نووس‌و نووسەریی شانۆیی فەرەنسی‌یە ، لە ساڵی ١٧٤٧ دا بوو بە سەرۆکی دەستەی دانەرانی ئەو ئینسکلۆپیدیایەی کە ناسراوترین نووسەری ئەو سەردەمە بەشداریی‌یان تێدا کردبوو ، ناوەکەی نووساوە بە بزووتنەوەی ئینسکلۆپیدیا دانانەوە .
سەرچاوەکان : الموسوعة العربية الميسرة / لاپەڕە ٨٣٠ .

٥ ـ ساڵنامە (تقويم سنوي) Calender ، ساڵنامەی وڵاتان (تقويم البلدان = Geographical-dictionary ، وەکوو ئەو ساڵنامەی وڵاتانەی کە لە لایەن (أبی الفداء) ەوە دانراوەو کردوویەتی بە پێشەکی‌یەك‌و (٢٨) خشتەوە (جداول) کە مەوزوعە بنەڕەتی‌یەکانی جوغرافیاو باسی (٦٢٣) وڵاتی ئیسلامی تێدایە .
سەرچاوە : المنجد/ الأعلام / لاپەڕە ١١١

٦ ـ کولریج ، ساموئیل تێلەر ١٧٧٢ ـ ١٨٣٤ : شاعیرو ڕەخنە گرو فەیلەسووفی ئینگلتەرە ، یەکێکە لە سەرکردەکانی بزووتنەوەی ڕۆمانسی لە شیعرو بیرو ڕادا لە ئینگلتەرە . سەرچاوە : الموسوعة العربية الميسرة /لاپەڕە ١٥٠٩.

٧ ـ ئیفلاتۆن : (٤٣٠ ـ ٣٤٧ بە رلەزایین) یەکێکە لە فەیلەسووفە یۆنانی‌یە بە ناوبانگەکان ، قوتابی سوقرات‌و مامۆستای ئەرستۆ تالیس‌بووە ، گەلێك کتێبی داناوە وەکوو (کۆمار = الجمهورية) یان (رامیاریی = السياسة) و کریتۆن‌و Criton و فیدۆن‌و Ph'edon و تیمە Timee سەرچاوە : الموسوعة العربية الميسرة / لاپەڕە ١٨١

٢ ـ المنجد / الأعلام / لاپەڕە ٢٨

٨ ـ زمانی فەلەمەنکی (اللغة الفلمنكية) Fleming : شێوەیەکە لە زمانی ئەڵمانی باکوریی‌و نزیکە لە زمانی هۆڵەندی‌یەوە ، میللەتی فلاندەر Flandre کە دەکەوێتە نێوان بەلجیکاو فەرەنسەوە قسەی پێدەکە ن.

سەرچاوە : ١ ـ المورد / لاپەڕە ٣٥٤
٣ ـ المنجد / الأعلام / لاپەڕە ٣٩١

٩ ـ کاسیۆدۆرس : نزیکەی (٤٨٠ ـ ٥٧٥) : ڕامیارو دانەرێکی ڕۆمانی‌بووە ، پایەیەکی بەرزی لە سەردەمی تیۆدۆریکی گەورەدا هەبووە ، کۆمەڵێکی لە بڕوانامە هەمە جۆرەکانی (وثائق) دەوڵەت پۆلێن‌و ڕێك خستووەو هەندێك کتێبیشی داناوە .

سەرچاوە : الموسوعة العربية الميسرة / لاپەڕە ١٤٢٧ .

١٠ ـ ئیزیدۆری ئیشبیلی (٥٦٠ ـ ٦٣٦) : زانایەك قەشەیەکی ئیسپانی‌بووە، بە دانانی ئەو ئینسکلۆپیدیایە بە ناوبانگ بووە کە ناوی (الأصول) بووە کە تیایدا زانیاری‌یەکانی ئەو سەدەیەی خۆی تۆمارکردووە ، کە بە یەکێك لە ئینسکلۆپیدیایە کەمەکانی لاتینی دادەنرێت هەرچەندە کە هەندێك هەڵەی زمانەوانی‌و زانیاریشی تێدابووە ، چونکە شارەزاییەکی تەواوی لە زانستی یۆنانیدا نەبووە . هەروەها کتێبێکی بە ناوی گەورە پیاوانەوە (مشاهير الرجال) داناوە کە بەسەرچاوەیەکی گرنگ دادەنرێت لە وتنەوەی مێژووی سەدەکانی ناوەڕاستدا .

سەرچاوە : الموسوعة العربية الميسرة / لاپەڕە ٢٨٥

١١ ـ إبن قتيبة عبدالله بن مسلم الدينوری (٨٢٨ ـ ٨٨٩) : نووسەرێکە لە کوفە یان لە بەغدا لە دایك بووەو تیاشیا مردووە . ماوەیەك لە (دینۆر) قازی بووە ، ئنجا لە بەغدا مامۆستابووە ، شارەزایی لە زانستی‌یەکانی سەدەی خۆیدا هەبووەو کتێبی پۆلێنکراوی (مصنفات) باشی دەربارەیان داناوە : بە ناوبانگ‌ترینی کتێبە مێژووییەکانی (عيون الأخبار) ، (المعارف) .. بوون . (عيون الأخبار) واتا سەرچاوەکانی دەنگوباسەکان ، لە کاتی خۆیدا وەکوو ئینسکلۆپیدیایەك وابووە ، لە میسر چاپکراوە .

سەرچاو : ١ ـ الموسوعة العربية الميسرة / لاپەڕە ٢٢٥ ٢ ـ المنجد / الأعلام / لاپەڕە ٣٦٤

١٢ ـ ئەلخوارزمی محمد بن احمد (سەدەی دەیەم) : لە (بلخ) لە دایك بووەو لە (نیسابوور) لە کۆشکی سامانی‌یەکاندا ژیاوە ، کۆنترین ئینسکلۆپیدیای عەرەبی بە ناوی کلیلەکانی زانیاریی‌یەکان (مفاتيح العلوم) بۆ وەزیری سامانی‌یەکان ئەلعەتبی (العتبی) داناوە ، ئینسکلۆپێدیایەکەی کردووە بە دوو بەشەوە : یەکەمیان بۆ زانیاریی‌یە عەرەبی‌یەکان (العلوم العربية) : وەکوو شەریعەت‌و یاساو ئاخاوتن‌و مێژوو ، ئەوی تریان بۆ زانیاریی‌یە بیانی‌یەکان (العلوم الدخيلة) وەکوو فەلسەفەو ڕەوانبێژی‌و پزیشکێتی‌و زمێرەو ئەندازەو بە کورتی گرنکترین زاراوەکانیانی دەست نیشانکردووە . لە لایەکی ترەوە دەڵێن گوایە ئەم کتێبەی بە وەزیرێك لە وەزیرەکانی نوح (٢)ـ ی سامانی ، لە ساڵی (٩٩٧) دا پێشکەش کردووە . ئەم ئینسکلۆپیدیایە بەهایەکی بەنرخی لە لایەن خۆرهەڵات ناسەکانەوە هەیە ، لە لایەن (فان فلوتن) ەوە لە ساڵی ١٨٩٥ دا لە (لیدن) (شارێکە لە هۆڵەندە) چاپکراوە :

سەرچاوە : ١ ـ الموسوعة العربية الميسرة / لاپەڕە ٧٦٧ ـ ٧٦٨
٢ ـ المنجد / الأعلام / لاپەڕە ١٨٢ ، ٥٠٦ .

١٣ ـ فرانسیس باکۆن (١٥٦١ ـ ١٦٢٦) : فەیلەسووف‌و ئەدیبێکی ئینگلیزبووە ، لە لەندەن لە دایکبووە ، گەڵێك مەقانی بەرزی لە دەوڵەتدا داگیر کردووەو بەرهەمی نایابی لە مەیانی ئەدەبدا هەیە ، هەروەها لە مەیانی فەلسەفەدا (بەرنامەی تاقیکاریی نوێ) . باوەڕی بە تێبینی‌و تاقی کردنەوەو بۆ دەرکەوتن (إستنتاج) هەبووە . بە ناوبانکترینی کتێبەکانی (ئەتلەنتسی تازە) ، (گەشەپێدنی زانیاریی‌یەکان) و (ئۆرگانۆنی نوێ = Nojum Organum) ، فرانسیس باکۆن بە پێشەوای هەموو فەلسەفەی ئینگلیزی دادەنرێت سەرچاوە : ١ ـ الموسوعة العربية الميسرة / لاپەڕە ٤٦٩ ٢ ـ المنجد / الأعلام / لاپەڕە ٦١

١٤ ـ میتافیزیك (میتافیزیقا Metaphysics) لقێکە لە فەلسەفە لە ڕاستی سەرەتایی بوون (وجود) دەکۆڵێتەوە ، فەیلەسووف ئەرستۆ ناوی (فەلسەی سەرەتایی) لێ ناوە ، هەروەها پێشی دموترێت دوای سروشت (مابعد الطبيعة) چونکە ئەو کەسانەی کە نوسراوەکانی (دانراوەکانی) ئەرستۆیان پۆلێنکرد ، ئەو نامانەی کە ئەرستۆ دەربارەی فەلسەفەی سەرەتایی نووسیبوونی لە دوای (زانیاریی سروشتە = علم الطبيعة) وە دایان ناون .

سەرچاوە : الموسوعة العربية الميسرة / لاپەڕە ١٧٩٤ ـ ١٧٩٥

١٥ ـ کرۆنۆلۆجی chronology : دابەشکردنی وەخت ← بۆ چەندماوەیەك (فترة) ، دەستنیشانکردنی مێژوویەکی ورد بۆ ڕووداوەکان‌و ڕێکخستنیان بە پێی ڕیزی وەخت ، خشتەی کرۆنۆلۆجیش خشتەیەکە مێژووە وردەکانی ڕووداوەکان بە ڕیزکراوی بە پێی وەخت پیشان‌دەدات .

سەرچاوە : المورد / لاپەڕە ١٧٧